

Б. Телефанко

кандидат юридичних наук, доцент;

В. Логін

кандидат юридичних наук,

Львівський державний університет внутрішніх справ

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ОСІБ, ЗВІЛЬНЕНИХ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ, НА РІВЕНЬ РЕЦИДИВНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ

У статті аналізуються сучасні проблеми надання допомоги у соціальній адаптації особам, звільненим від відбування покарання. Недосконалість надання допомоги у соціальній адаптації особам, звільненим від відбування покарання (тим більше в умовах світової кризи), завжди вважалася однією з визначальних умов, що сприяє рецидивній злочинності.

Ключові слова: рецидивна злочинність, працівники органів внутрішніх справ, побутове і трудове влаштування, засуджений, соціальна адаптація, ресоціалізація.

В статье анализируются современные проблемы оказания помощи в социальной адаптации лицам, освобожденным от отбывания наказания. Недоскональность оказания помощи в социальной адаптации лицам, освобожденным от отбывания наказания (тем более в условиях мирового кризиса), всегда считалась одним из главных условий, что содействует рецидивной преступности.

Ключевые слова: рецидивная преступность, сотрудники органов внутренних дел, бытовое и трудовое устройство, осужденный, социальная адаптация, ресоциализация.

The article analyses the present-day problems of help in social adaptation of the persons who were freed from punishment. Imperfection of assistance in social adaptation of the persons freed from punishment (in the conditions of the world crisis) was always considered as one of the striking conditions encouraging recidivist crimes.

Key words: recidivist crime, officials of the Internal Affairs bodies, everyday and working settling, the sentenced, social adaptation, resocialization.

Постановка проблеми. Рецидивна злочинність почалася не сьогодні і не вчора. І не завтра їй покладуть край. Але якщо цього не починати робити вже зараз, то становище буде ще складнішим і драматичнішим. Статистичні дані свідчать про сучасний високий рівень рецидивної злочинності в Україні. Незважаючи на чіткий алгоритм визначення критеріїв, яким повинен відповідати злочин, щоб вважатися рецидивом, проблема причинності рецидивної злочинності залишається невирішеною. Істотних зрушень у протидії такому небезпечному соціальному явищу, як рецидивна злочинність, неможливо досягти без своєчасного вирішення питань соціальної адаптації раніше засуджених, надання їм необхідної допомоги у розв'язанні соціальних проблем та працевлаштуванні. Недосконалість пост-пенітенціарної соціальної адаптації та реінтеграції осіб, звільнених з кримінально-виконавчих установ (далі КВУ) після відбуття ними покарання, завжди вважалася однією з визначальних умов, що сприяє рецидивній злочинності. Організаційно-правові можливості органів місцевого самоврядування щодо забезпечення процесу соціальної адаптації осіб, звільнених від відбування покарання не відповідають сучасним суспільним реаліям, що склалися і очікуванням суспільства. Аналогічна ситуація склалася також у сфері соціального контролю за звільненими в силу відсутності необхідного правового забезпечення контролю і корекції протиправної поведінки цих осіб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на факт існування у правовому просторі України такого правового явища, як проблема соціальної адаптації та реінтеграції, питання, які виникають у зв'язку з цим, в юридичній літературі висвітлені недостатньо. Але говорити про те, що соціальна адаптація, побутове і трудове влаштування осіб, звільнених від відбування покарання не досліджувалась взагалі, неправомірно. Особа, що звільнена від подальшого відбування покарання, зумовлює виняткову складність проблеми її реінтеграції у сучасному кризовому суспільстві після звільнення. Науковими дослідженнями цієї проблеми в Україні повністю або частково займалися у радянський період Л.В. Багрій-Шахматов, А.Ф. Зелінський, П.П. Михайленко, Л.П. Оніка, В.М. Трубников, а за часів суверенної України В.С. Батиргареева, В.В. Голіна, І.М. Даньшин, Т.А. Денисова та інші. Однак у сучасній теорії кримінально-виконавчого права не вироблений єдиний підхід стосовно розуміння поняття соціальної адаптації осіб, звільнених від відбування покарання, з'ясування природи цього правового явища. У кримінально-правовій науці також існує плюралізм поглядів щодо проблеми детермінації рецидивної злочинності.

Виклад основних положень. Кримінально-виконавча система України, що реформується, повинна відповідати соціально-економічним реаліям. Одним із напрямків реформування кримінально-виконавчої системи є забезпечення ефективної соціальної адаптації осіб, звільнених від відбування покарання, підняття цієї проблеми на рівень загальносуспільної. Потребує вдосконалення робота кримінально-виконавчої інспекції (далі КВІ), на обліку в якій на даний час перебуває майже половина всіх засуджених і роль якої зростатиме у зв'язку з розширенням видів покарань, не пов'язаних із позбавленням волі. Таке вдосконалення має відбуватись за зразком служб пробачії, що створені у багатьох європейських державах [1].

Термін «адаптація» у своєму загальному значенні означає пристосування організму до умов середовища. Соціальна адаптація передбачає взаємодію особи і соціального середовища в процесі їх суспільного функціонування. Цей термін досить широко використовується у правовій (особливо кримінально-виконавчій) та кримінологічній літературі для визначення процесу перебудови поведінки, а значною мірою й особистості та свідомості особи після звільнення її від відбування покарання відповідно до вимог і норм, що панують у суспільстві, передусім норм законодавства. Процес адаптації цих осіб до умов життя на волі, особливо після тривалого строку її позбавлення, сам по собі винятково складний. Складність цього процесу зумовлюється тим, що він залежить від низки об'єктивних та суб'єктивних факторів. Серед перших – економічні, соціальні, соціально-психологічні, організаційно-управлінські чинники, пов'язані з налагодженням відповідних суспільних відносин та зв'язків, як правило, порушених, а значною мірою й втрачених через засудження. Набір так званих суб'єктивних факторів пов'язаний з особистістю засудженого.

З переходом економіки України на шлях ринкових перетворень, загальним послабленням організуючої ролі держави у виконанні суспільних функцій та розладнанням системи і механізму державного управління, проблема соціальної адаптації осіб, звільнених з установ позбавлення волі, значно загострилася. Вона не стала предметом повсякденної діяльності органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування. Її вирішення обмежене переважно сферою діяльності та можливостями Державного департаменту України з питань виконання покарань (далі ДДУПВП) [2, с. 113].

З метою законодавчого визначення умов і порядку надання соціальної допомоги особам, які відбували покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, а також правових засад участі в їх соціальній адаптації органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій і об'єднань громадян, із значним запізненням, лише 10 липня 2003 р., був прийнятий закон «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк», який мав регламентувати ці питання [3]. Закон засвідчив, що українська держава приділяє увагу упорядкуванню соціальної адаптації зазначених осіб. Він визначив деякі форми останньої, зокрема передбачив соціальний патронаж як комплекс заходів державної підтримки та допомоги звільненим особам, які здійснюються з метою сприяння у їх працевлаштуванні, професійній переорієнтації та перепідготовці, створенні належних житлово-побутових умов, запобіганні впливу на них криміногенних факторів.

Думається, закон має низку суттєвих вад. По-перше, концептуально неправильно соціальна адаптація визначена не як взаємодія особи з соціальним середовищем з метою пристосування у ньому, відновлення свого суспільного та громадського статусу, обмеженого через засудження та позбавлення волі, а як односторонній процес здійснення різних заходів стосовно такої особи з метою її відповідного пристосування. Поставлення цієї особи у підпорядковане, пасивне становище значно знижує її особисту роль і активність щодо бажання виправитися, загалом у своєму ставленні до суспільства, його норм, прагненні повернути собі повноцінний статус людини і громадянина, що мало бути прищеплене їй всією виправною системою відбуття покарання. Водночас – і це другий недолік закону – для застосування заходів соціального патронажу особа має звернутися до спостережної комісії або іншого органу, уповноваженого здійснювати такі заходи, тобто просити надати їй сприяння. До того ж таке звертання чомусь обмежене терміном лише у шість місяців. Зазначений порядок не враховує низки моментів, насамперед психологічного, коли особа повинна звертатися до влади, якою вона була покарана і, як зазначалося, часто несправедливо (принаймні у розумінні особи). Не враховується і вплив мікросередовища, до якого потрапляє особа після звільнення. Як відомо, це середовище, принаймні окремі його елементи, часто мають криміногенний зміст, перебувають під впливом таких самих раніше засуджених, що не виправилися, не змінили своєї кримінальної орієнтації. Після звільнення особа нерідко знаходить «розуміння» своїх труднощів серед зазначених елементів та за їх участю влаштує свою долю шляхом продовження злочинної діяльності. Нарешті, не враховується фактор реального часу, який потрібен звільненому, щоб нормально адаптуватися, отримати житло, працевлаштуватися, нерідко неодноразово, тощо. Шість місяців, протягом яких він може звернутися за відповідним соціальним патронажем, – це дуже обмежений строк, який загалом незрозуміло чому потрібно обмежувати.

Незрозуміло й те, чому було б не поновити порядок, що існував протягом десятків років, коли звільнена особа після прибуття до місця проживання мала з'явитися до спостережної комісії, де з'ясовувалися всі умови та потреби надання сприяння у різних сферах соціальної адаптації, здійснювалися відповідні заходи, підтримувався зв'язок з особою аж до її прийнятного влаштування. Одночасно встановлювався контроль за останнім, у тому числі виявлялися негативні, зокрема криміногенні, зв'язки і впливи, прояви поведінки, велася робота щодо їх нейтралізації, припинення. Одним словом, держава в особі своїх органів організовувала процес адаптації, тримала

його під контролем. Суттєвою вадою закону є невизначення у ньому організації та порядку працевлаштування звільнених. Підприємства та установи, де воно має відбуватися, навіть не названі серед суб'єктів здійснення патронажу. Автори закону за нинішніх ринкових умов не знайшли прийнятної форми реалізації цієї найважливішої та найскладнішої потреби звільненого. Вже після прийняття Закону, ніби для компенсації допущеної у ньому прогалини стосовно регламентації порядку працевлаштування звільненого, 12 грудня 2003 р. був виданий спільний наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань, МВС України та Міністерства праці і соціальної політики «Про порядок взаємодії органів і установ виконання покарань, територіальних органів внутрішніх справ та центрів зайнятості населення щодо надання особам, звільненим від відбування покарання, допомоги у трудовому та побутовому влаштуванні, соціальній адаптації» [4]. Вся громіздка система взаємного інформування та сприяння звелася до того, що крайнім стосовно обов'язку працевлаштування звільненого виявився дільничний інспектор міліції, який контролює прибуття звільненого та його реєстрацію. Покладення на нього контрольно-реєстраційних обов'язків цілком доречно і зрозуміле. А от щодо працевлаштування його реальні можливості вкрай обмежені, він повинен звертатися до органів місцевої влади, підприємств, служби зайнятості з проханнями, бо обов'язки щодо надання роботи звільненим з КВУ на них законом не покладені. Звідси й відповідні результати: більшість звільнених тривалий час залишаються без роботи і вчиняють рецидивні злочини. Загалом багато норм закону, зокрема щодо надання звільненому місця в спеціальному гуртожитку, центрі соціальної адаптації, а також медичної, соціальної, іншої допомоги, відповідальності за її ненадання вписані декларативно, не передбачають конкретних форм, засобів, містять лише посилання на чинне законодавство, що вимагає від відповідних установ і організацій, а також від самого звільненого в разі потреби відшукувати ці норми, тлумачити їх стосовно конкретної обстановки, що ускладнює процес адаптації. Водночас механізм останнього має бути вписаний чітко і повно, щоб не ускладнювати вирішення проблем юридичною казуїстикою.

Зрозуміло, що такий декларативний закон не міг забезпечити правові основи для поліпшення соціальної адаптації звільнених. За даними Державного департаменту з питань виконання покарань, як до, так і після прийняття Закону лише дві третини звільнених отримують реєстрацію за місцем проживання, менше половини – працевлаштовані; інші лишаються без житла і роботи, четверта частина вчиняє нові злочини ще до погашення судимості.

При прийнятті закону законотворці допустили ще одну прогалину – забули або свідомо не регламентували діяльність спостережних комісій при органах місцевої влади. З історії відомо, що ці напівдержавні, напівгромадські утворення багато що робили для контролю за дотриманням прав і законних інтересів засуджених та осіб, звільнених від відбування покарання, допомагали органам виконання покарань у роботі з такими особами, залучали громадські організації, органи влади й управління, підприємства, установи й організації до виконання названих функцій, вирішення питань в процесі соціальної адаптації конкретних осіб [5, с. 20].

У сучасному українському суспільстві через кризові явища та негаразди не забезпечуються умови нормальної життєдіяльності переважної більшості населення, тому стає неможливою справжня соціальна адаптація значної частини звільнених з КВУ. Вони продовжують вести антигромадський спосіб життя, а нерідко й злочинну діяльність. Протягом останніх років у деяких містах органи місцевої влади почали створювати центри соціальної реабілітації, адаптації, кризові центри для звільнених, які не мають житла і роботи. За деякими даними, їх вже створено декілька десятків, а також більше 100 притулків для різних категорій осіб, у тому числі не влаштованих після звільнення з КВУ. Протягом певного часу, що визначається місцевою владою, останні отримують помешкання, харчування, психологічну допомогу. Ця форма, безумовно, є позитивною, але не вирішує всіх потрібних питань. Центрив поки ще недостатньо, явно менше, ніж здатні задовольнити потребу. Перебування у них є тимчасовим, розрахованими на те, що протягом визначеного часу утриманці будуть влаштовані на постійно на підприємствах, забезпечуватимуться житлом. Проте процес постійного влаштування нормативно не визначений, організаційно не забезпечується і тому переважно не відбувається.

Потреба у наданні первинної підтримки новим звільненим змушує адміністрацію центрив звільняти для них місця та передчасно до постійного влаштування залишати поза центрами раніше вміщених. Головна складність сучасної соціальної адаптації – законодавча невизначеність порядку та умов її організації і забезпечення, передусім надання можливості звільненим з КВУ працювати та заробляти на своє утримання.

Істотні особливості має соціальна адаптація неповнолітніх, звільнених з виховно-трудових колоній та інших установ здійснення примусових виховних заходів. Проблеми вибору місця проживання, працевлаштування, відновлення соціально корисних зв'язків, які існують і у дорослих звільнених, для неповнолітнього звільненого доповнюються найважливішою потребою відновлення родинних та інших близьких стосунків, без чого значною мірою неможлива соціальна адаптація. Після звільнення проблема відновлення стосунків неповнолітнього у родині, побуті, близькому оточенні стає незрівнянно складнішою і часто неподоланною, змушує його долати труднощі і перешкоди наодинці, через що його шлях пролягає спочатку з родини на вулицю, а далі – у бездоглядність, бродяжництво аж до нового злочину. Міжнародні стандарти, що стосуються й України – йдеться насамперед про 24 Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх (так звані Пекінські правила), – виходять з того, що створення необхідних умов та надання

послуг неповнолітньому засудженому в інтересах його більш сприятливої адаптації на волі після звільнення має здійснюватися з самого початку відбування строку покарання. Передусім це має робитися зусиллями адміністрації виховної колонії з налагодження і зміцнення зв'язків неповнолітнього засудженого з особами й організаціями, передусім громадськими, неформальними, які перебувають поза цією установою, на волі. Саме вони мають допомагати налагодити зв'язки з життям на волі ще до звільнення зі спеціальної установи. В Україні основними видами таких громадських організацій спеціального призначення згідно зі ст. 149 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі КВК України) є піклувальні ради при спеціальних виховних установах (Положення про них затверджено постановою Кабінету Міністрів № 429 від 1 квітня 2004 р.), та батьківські комітети, що створюються при цих спеціальних установах і діють на підставі положень, визначених начальником установи. Зазначені громадські органи, за оцінкою фахівців, що предметно вивчали їх діяльність, за сучасних умов створюються, як правило, у порядку «службового навантаження» з представників державних органів, не мають характеру громадської діяльності, не використовують її можливостей, обмежуються здебільшого погодженням різних документів та рішень адміністрації, функціонують формально та мало впливають на підготовку засуджених неповнолітніх до життя на волі.

Питання родинної адаптації звільнених неповнолітніх, її забезпечення, допомоги і контролю з боку органів влади мають отримати чітке законодавче визначення, організаційні форми, ефективну систему. Ці питання частково, зокрема щодо здійснення соціального патронажу за неповнолітніми, які відбували покарання у виді позбавлення волі на певний строк, надання медичної допомоги, здобуття освіти, отримання низки послуг тощо, передбачені у відповідному законі, але їх практичне вирішення поки що не відоме. Понад третина тих, що звільняється, потребують спеціального психологічного чи психіатричного втручання для відновлення послаблених чи зруйнованих пристосувальних механізмів [2, с. 277].

Значно впливає на поширення рецидиву фактична відсутність державного контролю за поведінкою звільнених з місць позбавлення волі. Обов'язки такого контролю стосовно маси дорослих звільнених покладені на кримінально-виконавчі інспекції (КВІ), які перебувають у віданні Державного департаменту з питань виконання покарань, а щодо неповнолітніх – на кримінальну міліцію у справах неповнолітніх (далі КМН). Обидві ці інституції за недостатньої штатної чисельності працівників, що не відповідає непомірно великій масі контингенту, який вони мають контролювати, а також через навантаження іншою роботою (зокрема КМН – розкриттям злочинів, ймовірно вчинених підлітками) не в змозі здійснювати належний контроль за звільненими. Зрозуміло, що за такого навантаження працівники КВІ встигають лише вести облік підконтрольних та звітні документи. Про контроль, будь-який виховний позитивний вплив не може бути й мови. Отже, напевно постає питання про прийняття нормативного акта про соціальний контроль за особами, що відбули покарання, крім тих за якими встановлюється адміністративний нагляд судом ще у місцях позбавлення волі.

За досвідом багатьох держав Європи неодноразово вносилися пропозиції про створення в Україні замість кримінально-виконавчої інспекції або поряд з нею служби пробації з переорієнтацією її функцій з переважно контрольних на соціально-профілактичні та інші запобіжні. Ця державна служба, як правило, перебуває поза поліцією та в'язницею і покликана здійснювати не лише контроль за звільненими з УВП, а й позитивний вплив, надавати допомогу у розв'язанні конфліктів, вирішенні соціальних питань, працевлаштуванні тощо. У листопаді 2006 року в оцінчій доповіді експертів Європейського Союзу «Визначення пріоритетів та оцінка потреб широкомасштабного проекту реформування Кримінально-виконавчої системи України» було рекомендовано створити службу пробації.

У більшості держав Європи співвідношення засуджених у тюрмах та осіб, які перебувають на обліку служби пробації, складає 1:2. Наявність в Україні такої служби дозволить зменшити витрати держави на утримання кримінально-виконавчих установ закритого типу, зменшити негативний вплив ізоляції від суспільства на особистість засуджених[6]. За даними ДДУПВП станом на 1 січня 2010 року у кримінально-виконавчих установах знаходилось майже 148 тисяч осіб. Зараз на 100 тисяч українців припадає 321 засуджений, що майже у три рази перебільшує аналогічні показники держав Західної Європи.

За окремими категоріями осіб з-поміж звільнених, у тому числі умовно-достроково (засуджені до позбавлення волі за тяжкі, особливо тяжкі злочини або засуджені два і більше разів за умисні злочини, якщо вони під час відбування покарання або після звільнення не стали на шлях виправлення, або засуджені за один із злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків), згідно з законом може бути встановлений адміністративний нагляд міліції. Останній встановлюється у судовому засіданні суду за поданням начальника КВУ безпосередньо перед звільненням, або судом разом з винесенням вироку за вчинення злочину, пов'язаного з наркотиками, або за поданням начальника органів внутрішніх справ (далі ОВС) після звільнення особи з установи позбавлення волі. Адміністративний нагляд встановлюється терміном від одного до двох років, але якщо особа, за якою встановлено нагляд, залишається небезпечною для суспільства, за поданням ОВС термін може продовжуватися кожного разу ще на шість місяців, але не більше терміна, передбаченого для погашення чи зняття судимості [7].

Адміністративний нагляд надає працівнику міліції низку контрольних повноважень, у тому числі й за місцем проживання особи, що перебуває під наглядом. Водночас він накладає на останню низку обов'язків, які полегшують нагляд за нею: прибути у визначений КВУ термін до обраного місця проживання та зареєструватися в ОВС, з'являтися за викликом до органу міліції та давати пояснення щодо виконання вимог нагляду, повідомляти ОВС про зміну місця роботи чи проживання, а також про виїзд за межі району (міста) у службових справах, у разі перебування там більше доби зареєструватися у місцевому ОВС тощо. Загалом адміністративний нагляд надає низку дійових засобів для запобігання правопорушенням піднаглядного. Водночас у застосуванні нагляду виявилися й негативні тенденції. Зокрема, з метою уникнути зайвого навантаження, пов'язаного із здійсненням адміністративного нагляду, та відповідальності у разі вчинення піднаглядним злочину, працівники міліції нерідко вдаються до того, що прискіпливо, іноді навіть тенденційно, фіксують декілька найменших порушень ним правил адміністративного нагляду та на цій підставі заводять проти нього кримінальну справу за ознаками ст. 395 КК України. Тим самим штучно збільшують рівень рецидивної злочинності. Стосовно осіб, що перебувають під адміністративним наглядом, так само, як і щодо підконтрольних в КВІ та КМН, за нинішніх умов, як правило, не проводиться необхідна виховно-профілактична робота, тому зазначені форми контролю за звільненими мало впливають на спеціальне запобігання вчиненню останніми рецидивних злочинів.

Висновки. Таким чином, підводячи підсумки, слід відмітити, що проблеми адаптації осіб, звільнених від відбування покарання, на сьогодні дуже гостро постають перед державою, адже саме від правильності та ефективності адаптації даних осіб залежить рівень рецидивної злочинності. В першу чергу це стосується недоліків в законодавчо-нормативній сфері, щодо проведення правильної соціальної адаптації осіб, звільнених від відбування покарання. Створення в Україні служби пробачії буде свідченням того, що держава не обмежує свободу людини без необхідності, система покарань не є засобом помсти, а кожна людина для суспільства є цінністю і її доля не байдужа державі. Необхідно створювати систему протидії рецидивній злочинності, поступово усуваючи з життя ті чинники, що призводять до вчинення повторних злочинів.

Література

1. Про Концепцію реформування Державної кримінально-виконавчої служби України. Указ Президента України від 25 квітня 2008 року № 401 : [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
2. Кримінологія: загальна та особлива частини: Підручник / І.М. Даньшин, В.В. Голіна, О.Г. Кальмавін, О.В. Лисодед; та ін. ; За заг. ред. І.М. Даньшина. – Х.: Право, 2003. – 288 с.
3. Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк: Закон України від 11 липня 2003 року із змінами і доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 10. – Ст. 191.
4. Наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань, Міністерства внутрішніх справ України і Міністерства праці та соціальної політики України «Про порядок взаємодії органів і установ виконання покарань, територіальних органів внутрішніх справ та центрів зайнятості населення щодо надання особам, які звільнені від відбування покарання, допомоги у трудовому і побутовому влаштуванні, соціальній адаптації» від 12 грудня 2003 р. // Довідник працівника міліції. Нормативно-правові акти з питань діяльності органів внутрішніх справ, 2 книга, 2 частина. – К.: Воля, 2004. – С. 934.
5. Наливайко В.С. Кримінологічні проблеми ресоціалізації осіб, звільнених з місць позбавлення волі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: спец.12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / В.С. Наливайко. – К., 2000. – 20 с.
6. Закон і обов'язок. – 2008. – № 19-20.
7. Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі: Закону України від 01 грудня 1994 року із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 7. – Ст. 49.